

Tazatel, dotazovaný – dočasní "přátelé"?

Jana Nosková

Citujte takto:

NOSKOVÁ, J. (2004): Tazatel, dotazovaný – dočasní "přátelé"?. *Biograf* (35): 15 odst. Dostupné na adrese <http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=3511>

Biograf

Časopis (nejen) pro
biografickou a
reflexivní sociologii

ISSN 1211-5770
Reg. pod č. MK ČR
8364. Biograf vychází
tříkrát ročně v tištěné
verzi i jako on-line
časopis. Publikuje
empirické,
metodologické i
teoretické příspěvky
věnované
kvalitativnímu
výzkumu.

casopis@biograf.org
<http://www.biograf.org>
© Virtuální institut,
o.p.s.

Rok 2004, číslo 35
Vyšlo 6.2.2005

TAK / TAK

1.

Téma vyrovnávání se s etickými problémy během výzkumu není v české etnologické literatuře příliš frekventované, což je zajímavé i překvapivé, uvážíme-li, že terénní výzkum prováděný kvalitativními metodami je neodmyslitelnou součástí etnologie.[1] V české etnologické odborné literatuře došlo po roce 1989 k diskusi o etice vlastně pouze jednou, a to po uveřejnění článku Davida Z. Scheffela (1992). Tento antropolog českého původu, působící na *Cariboo College* v Kanadě, popsal své zkušenosti, které získal v letech 1991 a 1992 během pobytu ve východní Evropě, přesněji v Rumunsku, Rusku a na Moravě (v Brně).[2] Podle kodexu *American Anthropological Association* vyjmenoval šest okruhů odpovědnosti antropologa (Scheffel 1992: 5):

- odpovědnost vůči lidem, jejichž kulturu a společnost studuje;
- odpovědnost vůči veřejnosti;
- odpovědnost vůči vlastnímu oboru;
- odpovědnost vůči studentům;
- odpovědnost vůči zaměstnavateli;
- odpovědnost vůči vládám

2.

Ráda bych se nyní zmínila o několika problémech, na které jsem narazila při vlastním kvalitativním výzkumu. Podle rozdělení okruhů odpovědnosti v kodexu Americké antropologické společnosti, jak je cituje David Z. Scheffel, by se mé problémy vztahovaly k bodu číslo jedna, tedy k odpovědnosti vůči lidem, jejichž kulturu a společnost jsem studovala.

3.

Mé vlastní zkušenosti s kvalitativním výzkumem nejsou rozsáhlé, měla jsem možnost provést prozatím pouze dva výzkumy. Prvním z nich, jež jsem prováděla v letech 1998-2002 v rámci své diplomové a později i doktorské práce, byl výzkum Čechů, kteří reemigrovali po druhé světové válce zpět do Československa. Jednalo se o skupinu volyňských Čechů a Češek, celkem o osmnáct informátorů na Horšovskotýnsku a Šumpersku.[3] Druhý výzkum pak probíhal v letech 2003-2004 ve spolupráci s Centrem pro orální historii Ústavu soudobých dějin AV ČR v Praze a týkal se spolupráce na projektu "Politické elity a disent v období normalizace. Životopisná interview". V jeho rámci jsem uskutečnila sedm rozhovorů s brněnskými disidenty. V obou výzkumech jsem pracovala pomocí biografické metody, metody *oral history* a narativního interview.

4.

Při těchto dvou výzkumech jsem měla možnost setkat se s rozdílnými "typy" narátorů. Volyňští Češi byli většinou lidé se základním, popř. středním vzděláním, pracující jako zemědělci, dělníci, v nižší administrativě, dnes již v důchodovém věku (narození mezi roky 1914 a 1937), žijící na venkově. Naopak mezi disidenty jsem pracovala vesměs s "intelektuály", lidmi, kteří žijí v městském (velkoměstském) prostředí a stále aktivně působí v kulturní, vysokoškolské oblasti.

5.

Mé kvalitativní výzkumy je možno rozdělit do tří fází. První z nich je navázání kontaktu s narátory, další fázi určuje vytváření vztahu mezi oběma stranami výzkumu během jeho trvání (jedná se o to, jak prohlubovat vztah s dotazovanými, na jehož kvalitě závisí celé narativní interview), poslední fáze přináší ukončení tohoto vztahu po dokončení výzkumu. V mém výzkumu se jako nejproblematictější z hlediska etiky ukázaly poslední dvě fáze.

6.

Problémy, o kterých budu psát dále, se projeví ve zmíněných výzkumech nestejně. V následujícím textu se budu více vztahovat k prvnímu výzkumu (výzkum volyňských Čechů), druhého se bude týkat jen několik poznámek.

Tazatel - dotazovaný v průběhu interview: hraní a předstírání

7.

Vztah tazatel - dotazovaný je pro kvalitativní výzkum zásadní, jak se lze dočíst téměř v každé příručce, která se kvalitativním výzkumem zabývá. Do výzkumu jsem vstupovala s jasnou představou, že potřebuji shromáždit několik narativních interview, která bych dále interpretovala. Mé záměry jako badatele byly tedy částečně egoistické.[4]

8.

Zároveň jsem - vyzbrojena teoretickými vědomostmi - věděla, že zdařilost narativního interview závisí na mnoha faktorech. Důležitou roli hraje i přátelská atmosféra, která při rozhovoru panuje a která může pomoci nastolit větší důvěru mezi informátorem a tazatelem. A nyní se dostávám k jednomu ze svých etických problémů. Nastolení takové atmosféry bylo z mé strany částečně "hraní" či předstírání.[5] S některými informátory (několik jsem jich navštívila vícekrát, nejvíce pětkrát) jsem uzavřela přátelství, o kterém jsem ale věděla, že je to přátelství svého druhu. Mělo jim pomoci při vyprávění jejich zážitků, ale zároveň mi bylo jasné, že je časově omezené, že bude trvat jen po dobu výzkumu. Po skončení výzkumu jsem se nechtěla ke zkoumané skupině, na kterou jsem neměla žádné předchozí vazby, vracet.[6]

9.

Situaci ztěžovalo i to, že jsem se během výzkumu u volyňských Čechů setkala s velkou přátelskostí a pohostinností. Moji informátoři byli v důchodovém věku (většina z nich již vdovci/vdovy), často bydleli sami. To, že jsem si je vybrala a vedla s nimi rozhovory, pro ně znamenalo mnoho - určitý druh ocenění jejich osoby, našli někoho, kdo je trpělivě poslouchal, na koho čekali, komu při několikátém sezení svěřovali i osobní věci, s kým se chtěli poradit, často docházelo k obrácení stran v hovoru, nebyla jsem více tazatelem, ale dotazovanou, která byla žádána o reciprocitu ve vyprávění, o radu.[7] To bylo pro mne určitým způsobem až nepříjemné, protože jsem si byla stále vědoma toho, že po skončení výzkumu se k informátorům nevrátím, že je tudíž do jisté míry již teď "klamu".[8]

10.

Je přirozené, že odstíny "přátelství", které jsem s informátory uzavřela, byly různé. Závisely nejen na tom, jak mě oslovili jako lidé, ale také na tom, kolikrát jsem je navštívila (i když vlastně druhá skutečnost vyplývá do velké míry z první). Důvodů, proč jsem byla zaujata, oslovena jako badatel, bylo samozřejmě více. Na jedné straně stály zcela prozaické důvody - jelikož jsem se rozhodla použít ve výzkumu metodu narativního interview, daleko více jsem si "oblíbila" informátory, kteří byli schopni samostatně vyprávět. Na druhé straně výběr informátorů, které jsem navštívila vícekrát, závisel i na řadě jiných skutečností. Jednou z mých nejčastěji navštěvovaných informátorek byla paní, která mi svými názory, viděním svého životního osudu připomínala mně blízkou osobu, které si velmi vážím a mám ji ráda. Vyprávění mých informátorů byla pro také mne jakousi "projekční plochou", jejich životní osudy a postoje byly velmi pestré a plné podnětů, se kterými jsem se musela vyrovnávat a které jsem hodnotila z pohledu svých zkušeností - a i na tom záviselo, nakolik mě jednotliví informátoři oslovili.

11.

Při popisovaném výzkumu jsem musela řešit samozřejmě i další problémy, například jak moc se "spolupodílet" na silně emotivních zážitcích svých informátorů. Velká část z nich prožila hrůzy druhé světové války (frontové události, řádění banderovců v zázemí na

Volyni, jednalo se také o přeživší z českého Malína na Volyni). Jako tazatel jsem se musela vyrovnat se situacemi, kdy se během interview vyprávěč či vyprávěčka rozplakali. Stejně emotivní jako události dávno minulé byly pro narátory také události současné (např. vyprávění o smrti manžela/manželky). Zůstává otázkou, zda je účelné nebo lépe řečeno zda je vůbec možné, abych se jako badatelka "podílela" na jejich bolestných vzpomínkách, zda stačí říci několik slov o tom, že to muselo být hrozné a pro mne těžko představitelné. Většinou jsem situaci řešila mlčením a čekáním, až se narátor "sebere", což se také vždy stalo, všichni situaci zvládli, tzn. byli schopní po odmlce pokračovat ve vyprávění dál.

Tazatel - dotazovaný na konci výzkumu: "útěk" z terénu

12.

Druhým problémem pro mě bylo ukončení výzkumu a odchod z terénu. Na počátku prvního výzkumu jsem si otázku, jak budu řešit jeho ukončení, vůbec nekladla. Teprve v jeho průběhu, kdy jsem se dostávala ke svým informátorům blíž, jsem se začala děsit situace, která souvisí s tím, že mi narátoři svěřují své životní příběhy a já jim to nemám jak "oplatit", "vrátit".[9]

13.

Svůj postup jsem pro sebe nazvala "útekem" z terénu. Každému z informátorů jsem po skončení rozhovoru poděkovala za čas, který mi věnoval, za informace, které mi poskytl, a odešla jsem s tím, že ve mně zůstal pocit, že jsem narátory vlastně oklamala a využila. Ať se to týkalo již zmiňovaného "přátelství" během rozhovorů nebo toho, že jsem se rozhodla k informátorům nevracet. Jedním z důvodů, který mě k tomu vedl, byl i ten, že jsem chtěla výsledky výzkumu publikovat, a je jasné, že se v nich ukáží některé stereotypy, "mýty" mých informátorů, které já vidím jinak než oni, a to - leckdy - kriticky.[10]

14.

Výstižně tuto situaci vyjádřil jeden z německých etnologů Utz Jeggle (1984: 43) ve svém článku o terénním výzkumu prováděném kvalitativními metodami. Mluví o tom, že

interakce ukazuje jasně rozpolcenost mnoha intenzivních terénních výzkumů. Vedle roviny výzkumník - objekt vznikají také jiné roviny vztahů - náklonnost, antipatie, v ojedinělých případech dokonce nenávisť, a častěji snad láska. Jak s tím zacházet? Tyto pocity jsou založeny na oboustrannosti, slíbíme-li partnerovi přátelství jen proto, abychom mohli pak napsat knihu, zraníme tyto pocity a máme depresi. Obráceně, pokud uzavřeme přátelství a následujeme tento pocit, pak je nemožné, abychom knihu napsali. Rozčílíme poskytovatele smlouvy nebo naše kariéra zůstane na bodu mrazu. Jednoznačné řešení neexistuje, ale ukazuje se, že určitá distance je pro jistotu vlastní i partnera nepostradatelná. Tato distance může vzniknout jen tím, že člověk neustále při své práci přezkoumává existující pocity, speciálně své vlastní, aby předešel iluzorní důvěrnosti.[11]

15.

Svým příspěvkem jsem chtěla připomenout, že kvalitativní výzkum je náročný pro obě zúčastněné strany. Komunikace je v něm asymetrická, tedy tazatel má jakoby "navrch". To však neznamená, že si tazatel- stejně jako dotazovaný - během výzkumu nemůže

projít určitým psychickým napětím, které nezřídka pramení i z rozličných etických dilemat, která reflektuje.

Poznámky

[1] Základem tohoto textu byl příspěvek přednesený na semináři Právní a etické problémy kvalitativního výzkumu pořádaného na FSS MU (Brno, 29. dubna - 1. května 2004). Za cenné poznámky a připomínky děkuji Kateřině Janků a Magdaléně Jantulové.

[2] Reakce českých etnologů lze najít v dalším ročníku Národopisného věstníku československého - viz Holý (1993), Hrníčko (1993), Štěpánková (1993).

[3] Slovo "informátor" (resp. "informátoři"), používám jak pro ženy, tak muže, vyhýbám se tak neustálému opakování spojení "informátorky a informátoři". Neznamená to, že bych chtěla informátorky-ženy nějakým způsobem přehlížet. Podobně je to i se slovy "dotazování", resp. "dotazované", "narátoři", resp. "narátorky". Navíc tato tři slova používám synonymicky, slouží pouze k lepší disimilaci textu.

[4] Jako "egoistické" označuji své záměry, protože jsem od informátorů potřebovala získat informace, které by mi umožnily napsat článek, diplomovou, doktorskou práci apod., tedy byly důležité pro mé osobní potřeby. "Částečně egoistické" znamená, že jsem se zároveň snažila, aby tyto "egoistické" pohnutky nebyly jediné, které mě při výzkumu vedly. Výzkum jsem prováděla také z důvodů "vyšších", se snahou přispět k poznání historie, kultury určité skupiny.

[5] Tím nemám na mysli situaci, při které mi některý informátor konvenoval více a jiný méně, a přesto jsem se snažila, abych se chovala ke všem se stejnou vstřícností, tedy abych hrála pro všechny stejnou roli "tazatele".

[6] Podobně viz Hopf (2003: 593n.), která cituje z článku Herberta Ganse o problémech zúčastněného pozorování. K obávám, se kterými je výzkumník v terénu konfrontován, náleží také nejistota, jež pramení z "nepoctivosti" vůči zkoumané osobě. I když jsou lidé v terénu informováni pravdivě a přiměřeně o roli výzkumníka, zůstávají zde stále elementy předstírání.

[7] S tímto obrácením perspektivy jsem se mezi disidenty nesečkala. Domnívám se, že to bylo do značné míry dáno odlišnou situací, ve které žijí. Většinou se jedná o lidi v současné době velmi činné, kteří se věnují naplno vlastnímu povolání, většina z nich jsou osobnosti veřejně známé, které poskytují rozhovory, jsou zvyklí, že za nimi lidé chodí. Proto jsem se zřejmě u informátorů - disidentů nesečkala s takovým "tlakem" na jakési upevnění přátelství jako u volyňských Čechů.

[8] Jinak vidí situaci Almuth Leh (2000: 69), která se zabývá historickým výzkumem u informátorů. Podle ní ve většině případů proběhne ukončení rozhovoru bez problémů, ačkoliv může při rozhovoru dojít k velké intimitě, ke které nedochází v běžné každodenní komunikaci. Podle Leh akceptují obě strany hovoru jeho výjimečný charakter, každý z nich vidí toho druhého jako reprezentanta - tazatel svědka jako nositele určitých znaků, které ho pro něj činí zajímavým, svědek tazatele jako vyslance

vědy, který byl poslán k jeho "prozkoumání". Proto také např. nedochází ke změně stran v rozhovoru, dotazovaný se málokdy ptá tazatele (v našem případě byla situace jiná - viz výše).

[9] Svě "špatné svědomí" se mi podařilo částečně uspokojit v případě, kdy jsem narátorům na jejich požádání poslala kopii nahrávky, kterou jsem u nich pořídila a kterou si chtěli uschovat, většinou pro vnučata. Předání nahrávky je podle mých zkušeností lepší než poskytnutí přepisu rozhovoru (především pokud se jedná o doslovný přepis interview, tedy mluveného slova se svými zákonitostmi, úplně odlišnými od projevu psaného, který je to pro narátora většinou šokem a důvodem k zděšení, jak se ukázalo při mém druhém výzkumu).

[10] Možností, jak se vyhnout této "deziluzi" z badatelových interpretací u informátorů, je zahrnout do výzkumu na jeho konci fázi, kdy badatel své interpretace konzultuje s narátory, žádá je o pomoc, vlastně své interpretace koriguje v dialogu s narátorem. Tuto fázi jsem však do svého výzkumu nezahrnula.

[11] To je jistě také jeden z důvodů (vedle dalších již uvedených), proč se v mém druhém výzkumu popsání etické problémy tolik neprojeví. Po zkušenostech z prvního výzkumu jsem se snažila lépe se připravit na skutečnost, že si musím nechat daleko více prostoru pro své distancování, "nezúčastnění" se během interview, soustředit se "pouze" na svou roli tazatele. S ohledem na psychickou zátěž se tento postoj vyplatil. Srovnej k tomu též Fuchs (2000: 269n.).

Literatura

FUCHS, W. (2000): *Biographische Forschung: Eine Einführung in Praxis und Methoden*. 2. rozšířené a přepracované vydání. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag

HOLÝ, D. (1993): Antropologie a etika ve východní Evropě: Proti zkreslování a povýšenectví. *Národopisný věstník československý*, 10: 24-26

HOPF, Ch. (2003): Forschungsethik und qualitative Forschung. In: U. Flick, E. von Kardorff, I. Steinke, eds.: *Qualitative Forschung: Ein Handbuch*. 2. vydání. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag. Str. 589-600

HRNÍČKO, V. (1993): Antropologie a etika ve východní Evropě: Horký brambor - profesionální etika. *Národopisný věstník československý*, 10: 30-35

JEGGLE, U. (1984): Zur Geschichte der Feldforschung in der Volkskunde. In: *Feldforschung: Qualitative Methoden in der Kulturanalyse*. Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde. Str. 11-46

LEH, A. (2000): Forschungsethische Probleme in der Zeitzeugenforschung. *BIOS*, (13): 64-76

SCHEFFEL, D.Z. (1992): Antropologie a etika ve východní Evropě. *Národopisný věstník československý*, 9: 3-10

ŠTĚPÁNKOVÁ, D. (1993): Antropologie a etika ve východní Evropě: Příspěvek k diskusi. *Národopisný věstník československý*, 10: 27-29

Informace o autorovi

Jana Nosková (1975)

Jana Nosková vystudovala etnologii a historii na FF MU Brno, v současné době je doktorandkou na Ústavu evropské etnologie FF MU Brno a pracuje v Etnologickém ústavu AV ČR v Brně. Zajímá se o biografickou metodu, metodu oral history a vzpomínkové vyprávění.

E-mail: j.noskova@quick.cz

© Virtuální institut / Biograf 2005

Webmasters Jakub Konopásek a Zdeněk Konopásek

Design a koncepce © Zdeněk Konopásek; graphics © Rudolf Šmíd

